

T.ü.f.d. Bəkirova Ellada
Tarix İnstitutu, Təhsil şöbəsinin müdiri,
bekirovaella@gmail.com

AZƏRBAYCAN XALQ CUMHURİYYƏTİNİN TƏHSİL SİYASƏTİ VƏ TARİX ELMİNİN İNKİŞAFI İLƏ BAĞLI TƏDBİRLƏR

- Açar sözlər:** Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti, maarif, elm, təhsil, Müsəlman Şərqini Öyrənən Cəmiyyət
- Keywords:** Azerbaijan Democratic Republic, education, science, The Community of researches about Muslim East
- Ключевые слова:** Азербайджанская Народная Республика, образование, наука, Общество изучения мусульманского Востока

Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti qısa bir dövrdə mövcud olmasına baxmayaraq bu günkü Azərbaycanın bir çox əhəmiyyətli sahələrinin inkişafında özünəməxsus rolu olan layihələrin inşası məhz onun mövcudluğu zamanında qoyulmuşdur. Cumhuriyyətin dövlətçilik tariximizdə inkişafımızdakı rolunu çox gözəl bilən ulu öndər hələ 1998-ci il yanvarın 30-da 80 illik yubiley tədbirlərinin keçirilməsi barədə sərəncam imzalamışdır. Bundan sonrakı mərhələdə də Heydər Əliyev dəfələrlə cumhuriyyətlə bağlı müxtəlif tədbirlər, barədə öz göstərişlərini vermişdir. Onun layiqli davamçısı olan İlham Əliyev cənabları da təsadüfi deyil ki 2018-ci ili Cumhuriyyət ili elan etdi. Öz çıxışlarında o Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin xalqımız üçün hansı dəyər və əhəmiyyət daşdığıni yeri gəldikcə xatırlatmış, Şərqi ilk demokratik respublikası olaraq şərqdə respublikaçılıq ənənələrinin yayılmasında onun müstəsna xidmətlərini qeyd etmişdir. Cumhuriyyət Azərbaycan tarixində bir sıra sahələrdə ilkərin təməlini atdı. Onun elm və təhsil sahəsində gördüyü tədbirlər də bu çətin siyasi şəraitdə atılmış həmin ilk addımlardan idi. Təsadüfi deyil ki Cumhuriyyətin elan olunduğu ilk günlərdə təsis edilən qurumlardan biri məhz Maarif və Dini Etiqad Nazirliyi idi. Cumhuriyyətin təşkil etdiyi ilk hökumətin təsis etdiyi qurumlardan biri idi Maarif və Dini Etiqad Nazirliyi, nazirliyin ilk rəhbəri görkəmli cumhuriyyəti Nəsib bəy Yusifbəyli oldu (4). Nəsib bəy 1918-ci ilin mayından 1919-cu ilin martına qədər bu vəzifədə oldu və onun vəzifədə olduğu dönmədə elm, təhsil və maarif sahəsində bir çox mühüm qərarlar verildi. Cumhuriyyət elan olunduğu ərfədə təhsil sahəsində acınacaqlı bir vəziyyət yaranmışdı. Əgər 1914-cü ildə Azərbaycanda bütün tiplərdən olan 976 məktəb v ar idisə və bunlarda 73,1 min şagird təhsil alırdısa, 1919-1920-ci təhsil ilində cəmi 643 ibtidai və 23 orta məktəb fəaliyyət göstərirdi (5 cild, s.525). Buna görə də Cumhuriyyətin qarşısında duran bəlkə də ən vacib məsələlərdən biri maarif və elm sahəsində islahatlar idi. Bu islahatların başında duran məsələ isə ana dili məsələsi oldu. Bu barədə Cumhuriyyətin verdiyi ən doğru qərar 1918-ci il 27 iyun tarixli qərar oldu. Həmin qərara əsasən Azərbaycan-türk dili dövlət dili elan edildi. Bunun ardınca Nazirlər Şurasının Qərarı ilə 1918-ci il 28 avqust tarixində məktəblər milliləşdirildi (5, s.52). Bu qərara əsasən bütün ibtidai tədris müəssisələrində təhsil şagirdlərin öz ana dilində aparılmalı və dövlət dili olan Ana dilinin tədrisi icbari surətdə həyata keçirilməli idi. Ana dilini bilməyən şagirdlər üçün üçüncü və dördüncü siniflərdə rus şöbələri açılır, burada Azərbaycan dili intensiv tədris olunaraq 2 ildən sonra şagirdin ana dilində təhsil almamasına şərait yaradardı. Amma rus dilində təhsilin tam aradan qaldırılması uzun sürən bir prosesin nəticəsində gerçəkləşə bilərdi, çünki məktəblərdə müəllim kadrları, dərslilər çatışmırdı. Ona görə də hökumət bu problemi aradan qaldırmaq üçün də paralel fəaliyyətə başladı. Bütün çətinliklərə baxmayaraq, 1919-cu ilin sonuna olan məlumatlara görə, Bakı politexnik və kommərsiya məktəbləri, iki kişi və üç qız gimnaziyası istisna olunmaqla, bütün orta məktəblər milliləşdirilmişdi. Eyni zamanda, azərbaycan türklərinin təhsilə cəlb olunması prosesi sürətləndi, onların məktəblərə və başqa təhsil müəssisələrinə qəbulunda müəyyən güzəştlər tətbiq olundu. Bütün bunların nəticəsində təhsil almış azərbaycanlıların sayı artdı. Statistikağa görə 1914-1915-ci tədris ilində 9643 nəfər orta məktəb şagirdindən ancaq 1137 nəfəri azərbaycanlı idisə, 1919-1920-ci tədris ilində onların sayı təxminən 3 dəfə artaraq 9611 şagird arasında 3115 nəfərə yüksəldi (6, s. 16).

Məktəblərin milliləşməsi həm də məktəb proqramlarının yenilənməsini zəruri etdi. Milli mə-nəvi dəyərlərimizi əks etdirən dərslər, mövzular, proqramlar işlənilib hazırlanmağa başlandı. İlk dəfə olaraq məhz Cümhuriyyət dövründə tədris müəssisələrinin proqramına türk xalqları tarixi kursu daxil edilərək tədris olunmağa başlandı (2, s.161). Orta təhsil müəssisələrində nəzərdə tutulan islahatla əlaqədar olaraq şərqşünas L.A.Zimin tərəfindən türk xalqları tarixinin Şərqi ümumi tarixi ilə əlaqələndirilmiş proqramı işlənilib hazırlandı. Bu proqramda başlıca diqqət milli və ictimai hərəkatlara verildi (2, s.173).

Bu prosesə paralel olaraq müəllim kadrlarının hazırlanması prosesi də gedirdi. Müəllimlərə olan ehtiyacı ödəmək üçün 1918-ci ildə Gəncə, Şəki və Zaqatalada qısamüddətli pedaqoji kurslar təşkil edildi və bu kurslarda 150 nəfər oxumağa başladı. Lakin Gəncədə fəaliyyət göstərən müəllim seminariyası ehtiyacı tam ödəyə bilmədiyi üçün Maarif Nazirliyi Qori müəllim seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin müstəqil seminariya kimi Qazaxa köçürülməsi haqqında qərar qəbul etdi. Pedaqoji kadrlara olan ehtiyacı ödənilməsi üçün Maarif nazirliyi tərəfindən hər il respublikanın müxtəlif məntəqələrində dörd seminariya açılması nəzərdə tutuldu (2, s.163). Bu məqsədlə 1919-cu ilin sentyabrında Bakıda kişi seminariyası açıldı (2, s.163). Bunlar ehtiyacı tam ödəmədiyi üçün parlament 1919-cu il iyulun 19-da Qazax, Nuxa, Şuşa, Quba, Zaqatala, Salyan, Gəncə və Bakıda ikiaylıq pedaqoji kursların açılması barədə qərar qəbul etdi. Bu məqsədlər üçün dövlət xəzinəsindən 2 milyon 390 min manat vəsait ayrıldı (2, s. 163).

Texniki və peşə hazırlığı ilə bağlı da tədbirlər görülür, bu sahədə təhsil almağa yönəlmis azərbaycanlılara da güzəştlər olunurdu.

Cümhuriyyətin ilk addımlarından biri Türkiyə ilə 4 iyun 1918-ci il müqaviləsi idi. Bu müqaviləyə uyğun olaraq Azərbaycanda elm və təhsil sahəsində olan ehtiyacı ödəmək üçün Türkiyə hökuməti hazırlıqlı müəllim kadrları göndərdi. Nəticədə 1919-cu ilin payızında 50-yə yaxın müəllim Azərbaycana gələrək müxtəlif sahələrdə fəaliyyət göstərdilər.

Cümhuriyyətin elm və təhsil sahəsindəki bəlkə də ən böyük uğuru Bakıda universitetin açılması oldu. Əslində hökumət xalq Maarif Nazirliyinin qarşısında 3 universitetinin Bakı Dövlət Universiteti, Kənd Təsərrüfatı İnstitutu və Dövlət Konservatoriyasının yaradılması məsələsini qoysa da, təşkilati işlər. Kadr azlığı və maddi məsələlər səbəbindən bunlardan yalnız birini açmaq qismət oldu. Parlament bakıda universitetin açılması məsələsini 1919-cu ilin 8 aprelində baş tutan iclasında müzakirəyə çıxardı. Məsələnin həlli üçün professor Razumovskinin başçılığı ilə komissiya təşkil edildi və uzun müzakirələrdən sonra komissiya universitetin açılması qərarına gəldi (3, s. 5). Müzakirələrdə ən çox mübahisəyə səbəb olan məsələlərdən biri təhsilin rus dilində olması ilə bağlı məsələ idi. M.Ə.Rəsulzadə bu barədə uzun bir nitq söyləyərək bildirir ki, mövcud şərtlər daxilində azərbaycan dilində tədris apara biləcək müəllimlərin sayı azdır, ona görə də rus məktəbini bitirən şagirdin elə rus dilində də davam etməsi zərurəti yaranır. Amma zamanla milli kadrlar yetişəcək və bu problem də aradan qalxacaq. "Ülüm və fənun bitərəfdir. Dünyada rus elmi deyil, beynəlmiləl bir elm var. Biz bu beynəlmiləl elmi, hər bir millətin ağzından eşitdiyimiz kimi, rus professorları ağzından öyrənə bilirik"-bu ifadələr onun parlamentin universitetin açılması ilə bağlı müzakirələrdə söylədiklərinə aiddir (3, s. 9). Nəhayət 1919-cu il sentyabrın 1-də parlament Bakı Dövlət Universitetininin təşkilat barəsində qanunu qəbul etdi. Şəxsi həyətə saxlanılması, tədris hissəsi və təsərrüfat xərcləri üçün 10.857.500 115 manat vəsait ayrıldı (7, s. 70-71).Universiteti professor-müəllim heyəti ilə təmin etmək üçün tanınmış alimlər dəvət olundular. Avadanlıq, kitablar alınması üçün 1 milyon manat pul ayrıldı (4).

Universitetin ilk rektoru tanınmış həkim V.İ.Razumovskiy oldu. O, təkcə universitetin həyatında deyil, eyni zamanda Azərbaycanda maarif və elmin inkişafında xüsusi xidmətləri ilə yadda qaldı. Universitetdə müxtəlif istisnaslar nəzərdə tutulsa da, başlanğıc olaraq 2 ixtisas filologiya-tarix və tibb ixtisasları fəaliyyətə başladı. Dərslərdə müxtəlif ölkələrdən olan professor və müəllim heyəti ilə yanaşı cümhuriyyət liderlərindən bəziləri də iştirak edirdilər. Məmməd Əmin Rəsulzadə Osmanlı ədəbiyyatı tarixini, Mirzə Rəhim Mirzəyev türk dilini, R.Kaplanov Osmanlı ədəbiyyatı tarixini tədris edirdi (4).

Cümhuriyyətin elm sahəsindəki fəaliyyət planının bir parçası da Azərbaycan Universitetininin tərkibində yaradılmış olan "Müsəlman Şərqi ümumi cəmiyyət" oldu. Cəmiyyətin planlaşdırıldığı

fəaliyyət proqramı geniş olsa da, Cümhuriyyətin ömrünün qısa olması bu proqramda nəzərdə tutulanların hamısının yerinə yetirilməsinə imkan vermədi.

"Müsəlman Şərqi ümumi cəmiyyət" 1919-cu ilin 29 dekabrında tarix-filologiya fakültəsinin birbaşa iştirakı ilə yaradıldı, nizamnaməsi isə 1920-ci ilin fevralın 2-də təsdiq edildi. Cəmiyyət toplantılarda tarixdə elmi məruzələr etmək, elmi məqalə və əsərlərin toplu şəklində çapı, özünə aid qəzet və ya jurnalın çap olunmasını, elmi ekspedisiyaların təşkili, arxeoloji qazıntıların təşkili, muzey və kitabxanaların açılmasını planlaşdırırdı. Cəmiyyət müsəlman Şərq dünyasını həm arxeoloji, həm linqvistik, həm etnoqrafik, həm də tarixi cəhətdən araşdırmağı hədəfləmişdi (5, s.164).

"Müsəlman Şərqi ümumi cəmiyyət" in idarəçilik qisminə dövrün məşhur tədqiqatçıları daxil idi. A.L.Zimin cəmiyyətin sədri, İ.Belyayev müavin idi. Cəmiyyətin elmi istiqamətdə olan fəaliyyəti mütəmadi olaraq "Azərbaycan" qəzetində işıqlandırılırdı. Qəzetin 1920-ci il yanvar saylarından birində məlumat verilir ki cəmiyyətin toplantılardan biri gerçəkləşmiş, bu toplantıda İ.Belyayevin "Anadolu səlcuqlarının saray həyatı", Nəbi oğlunun "Bakıda Xan sarayının vəziyyəti", E.İ.Paxomovun "Şərqşünaslıq üçün numizmatikanın əhəmiyyəti" mövzularında məruzələr dinlənilirdi (9). Həmçinin, fevraldakı icaslardan birində etnoqrafik tədqiqatlar məqsədilə əhali arasında atalar sözləri, el məsələlərinin toplanılması üçün tədbirlər görülməsi təklif edildi. Hətta, Azərbaycan qəzetinin 1920-ci ilin fevral nömrəsində verilən məlumata görə general Vəkilov materialların toplanılmasına kənd müəllimlərinin cəlb olunmasını təklif etdi. Eyni zamanda, Nəbi oğlunun məruzəsindən sonra Bakıda Şirvanşahlar sarayının bərpası və qorunması ilə bağlı müəyyən tədbirlər görməyi planlaşdırırdı. Bu məqsədlə M.Sulkeviç, V.A.Belyayev və Nəbi oğludan ibarət komissiya yaradıldı, 1920-ci ilin martın 12-də əraziyə 22 nəfərdən ibarət arxeoloji ekspedisiya göndərildi. Ekspedisiyanın tədqiqatının nəticələri daha sonra məruzə şəklində dinlənilirdi, abidənin qorunması üçün maliyyə dəstəyi üçün Maliyyə nazirliyinə və başqa qurumlara müraciət olundu (5, s. 166). Həmçinin, Zaqatalanın arxeoloji baxımdan tədqiqinə; yerli kurqan arxeoloji abidələrinin planlarının çəkilməsinə; qədim Azərbaycanın (Azərbaycan Albaniyasının) paytaxtı Bərdənin öyrənilməsinə; Quba qəzasındakı Şabran şəhərinin yerinin müəyyənəndirilməsinə; Nizami Gəncəvinin qəbirüstü abidəsinin, Gəncədə Şah Abbas dövrü abidələrinin, Suraxanıda Xilə məscidinin, Bülbülə kəndində İmamzadə qəbrinin, Mərdəkan qalalarının tədqiqinə dair elmi tədqiqat planları hazırlanırdı (1, s.235).

1920-ci ilin martında professor L.A.Ziminin tədqiqatlar aparmaq məqsədilə İstanbul, Beyrut və Qahirəyə ezam olunması məsələsi təklif olunmuşdu (9). Proqrama görə L.A.Zimin ərəb, fars və türk dillərində olan əlyazmalarla baxaraq oradan tük xalqlarına aid olan hissələrdən çıxarışlar etməli, İstanbul universitetində Şərq tarixinin və Şərq dillərinin tədrisi ilə maraqlanmalı, İstanbul, Beyrut, Qahirədən müəllimlərin gələrək Bakı universitetində dərs verməsi ilə bağlı danışıqlar aparmalı, Şərq dilləri ilə bağlı ədəbiyyatlar gətirməli idi (9).

Bütün bu sadalananlardan belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qısa bir zaman kəsiyində mövcud olmasında baxmayaraq istər elm, istərsə də təhsil sahəsində bir sıra əhəmiyyətli addımlar atdı, bəzilərinin isə təməlini qoydu. Cümhuriyyətin yadigarı olan Bakı Dövlət Universiteti onun süqutundan sonra da ziyalı cəmiyyətin formalaşmasında öz rolunu oynadı, Cümhuriyyətin xaricə təhsil almaq üçün göndərdiyi 100-lərlə gənc xalqın maariflənməsində özünəməxsus rol oynadı.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. II cild, Bakı: Lider, 2005, 472 s.
2. Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920). Bakı: Elm, 1998, 336 s.
3. Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920)-Parlamentin stenoqrafik hesabatları. II cild, Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1998, 992 s.
4. Mirzəyev E. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və təhsil, Xalq qəzeti, 13 fevral, 2018
5. Назарли А. Народное образование в Азербайджанской Республике (1918-1920 гг.). Баку: Нурлан, 2008, 224 с.
6. Народное образование в Азербайджане. 1920-1227. Баку, 1928

7. Учреждение Бакинского Государственного Университета (Сборник документов и материалов). Баку, 1989
8. Azərbaycan qəzeti, 1919, 31 dekabr
9. Azərbaycan qəzeti, 1920, 10 mart
10. Azərbaycan qəzeti, 1920, 23 yanvar
11. Azərbaycan qəzeti, 1920, 20 mart

EDUCATIONAL POLICY OF AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC AND PROJECTS FOR THE DEVELOPMENT OF HISTORY

Summary

Azerbaijan Democratic Republic during its existence have began a lot of projects about science and education. Have been opened the first university in the Muslim East-Baku State University. At the university have been created the Community of researches about Muslim East and this community have learned many sides of ancient history of Azerbaijani people during its existence.

ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ПОЛИТИКА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ И ПРОЕКТЫ ДЛЯ РАЗВИТИЯ ИСТОРИИ

Резюме

Азербайджанская Демократическая Республика за время своего существования начала много проектов по науке и образованию. Был открыт первый университет в мусульманском Востоке - Бакинский Государственный Университет. В университете создано Общество изучения мусульманского Востока, и это общество исследовало много сторон древней истории азербайджанского народа за время своего существования.